

І. М. Дзюба

Зайцев Павло Іванович

ЗАЙЦЕВ Павло Іванович (11(23). 09. 1886, Суми – 02. 09. 1965, Мюнхен) – громадсько-політичний і культурний діяч, шевченкознавець. Дійсний член НТШ (1938; голова комісії шевченкознавства від 1939), чл. УВАН (1946). Закін. Олександр. гімназію у Сумах (1904), юрид. (1908) та істор.-філол. (1913) факультети С.-Петербур. університету. Під час навч. у С.-Петербурзі, що був тоді важл. осередком укр. інтелігенції, З. приєднався до укр. громади (до якої входили, зокрема, С. Єфремов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, Д. Донцов, П. Стебницький, О. Грушевський, Олександр і Софія Русови), вів літ. семінар шевченкознавства, читав лекції в Укр. клубі. Належав до РУПу. Викладав рос., польсь., лат., грец. мови в серед. школах, укр. – на нелегал. університет. курсах. Тоді ж почав досліджувати життя і творчість Т. Шевченка, збирати й публікувати матеріали до його біографії (зб. документів у ж. «Русській бібліофіль», 1914, № 1; ст. «Первая любовь Шевченко» // «Вѣстникъ Европы», 1914, кн. 2). З поч. рос. революції 1917 З. як актив. діяча ТУПу обрано чл. Виконав. комітету УНР у Петрограді (нині С.-Петербург). Навесні того ж року З. у Києві увійшов до ЦК Укр. партії соціалістів-федералістів, що утворилася на основі ТУПу; короткий час був комісаром Косів. пов. (від Тимчас. уряду) на окупов. рос. армією теренах Галичини. Повернувшись до Києва, викладав у Наук.-пед. академії. Водночас – чл. УЦР, де очолював канцелярію Секретаріату освіти, а за гетьмана П. Скоропадського – Департамент заг. справ Міністерства освіти. Не полишав пед. та видавн. діяльності (ред. новоствор. видавництва «Друкаръ», квартальника «Наше минуле», співпрацював із ж. «Книгарь»), активно виступав як літературознавець. М. Зеров згадував, що душею «Нашого минулого» були троє – Г. Нарбут, В. Модзалевський і З.: «Нарбут вносив до того гурту широкий розмах і сміливість своєї виключно обдарованої вдачі(...) Модзалевський вносив до гурту свою тонкість душевну і високу моральну культуру, а П. І. Зайцев свою жаду до людей і до всього цікавого в людях, що робило з нього

талановитого педагога і прекрасного організатора». З., словами М. Зерова, «втягував» його в різні справи, зокрема у колективну літ. містифікацію: створення образу Лупи Грабуздова – «українського Козьми Прутка». У «Нашому минулому» за короткий час (1918–19) З. опублікував праці «“Книги битія” як документ і твір» (уперше подавши повний текст самих «Книг...»), «Нові документи про Гулака», «Перші українські поетеси XIX століття», «Нові матеріали до біографії і творчості Шевченка» та ін. Прилучався до роботи новоствор. УАН як чл. кількох її комісій і ред. видань 1-го Відділу та його «Записок...». Восени 1919 разом з установами УНР залишив Київ, окупов. спершу денікінцями, а потім більшовиками. 1920 очолював культ.-осв. відділ Армії УНР.

Від 1921 З. жив у Варшаві – спочатку як секр. дипломат. місії УНР, а 1922–24 – секр. Укр. ЦК, засн. 1921 укр. емігрантами в Польщі (діяв до 1939). Викладав історію української мови у Варшав. університеті (1921–39), лат. і української мови в «Studium Teologie Ortodokse». Варшава 1920–30-х рр. була одним із гол. осередків укр. політ. еміграції та, поряд із Прагою, центром її культур. діяльності, яка провадилася у співпраці з галиц. інтелігенцією. 1930 тут з ініціативи О. Лотоцького, Р. Смаль-Стоцького, А. Яковлева та ін. укр. учених засн. Укр. наук. інститут, що функціонував до 1939 (під час 2-ї світової війни все майно Інституту, бібліотека і архіви були знищені). За роки існування Інститут видав понад 70 т. різних публікацій, зокрема 54 томи «Праць» – з давньої і нової історії України, богослов'я, укр.-рос. відносин, української мови, літ.-ри. Від 1932 в Інституті розпочато роботу над повним крит. вид. творів Т. Шевченка, куди мали входити не лише всі Шевченкові тексти, а й переклади їх ін. мовами; рос.-мовні ж повісті Шевченка перекладено українською мовою. З цим вид. і пов'яз. подальше творче життя З., який, разом із О. Лотоцьким та Р. Смаль-Стоцьким (відповідно головою та секр. Комісії для повного вид. творів Т. Шевченка), був його ініціатором, запропонував концепцію і практично очолював редакц. роботу, забезпечив осн. частину текстол. підготовки та наук. коментарію, що докладністю і ретельністю може змагатися з коментарієм С. Єфремова до 3-го (1927) і 4-го (1929) т. розпочатого Держ. видавництвом України (Київ) Повного зібр. творів Шевченка у 10-ти т. (вид. було припинене через «націоналіст. викривлення»). Кожен із томів варшав.-львів. вид. супроводжувався, крім коментарію, «пояснюв. статтями» дослідників, присвяч. опубл. у томі творам та окремим проблемам шевченкознавства. Більшість із них належить самому З. Так, у 2-му т. їх 11 із 16. Зокрема в істор.-методол. нарисі «Редакція тексту поезій Шевченка» подано крит. огляд усіх помітних вид. Шевченка і відзначено їхню більшу або меншу незадовільність з погляду повноти представлення творчості та редакц. опрацювання (вибір неостаточних автор. варіантів, неточне прочитання окремих виразів, інколи втручання в текст, контамінації тощо). Водночас З. з повагою поставився до роботи своїх попередників, знаючи труднощі, з якими вони стикалися. А про 2-томне вид. поезій Шевченка під ред. С. Єфремова і М. Новицького (1927), надто ж про «єфремовські» 3–4-й т. відгукнувся з пієтетом до здійсненого і з боєм за подальшу долю його та його творців: «Ці два томи – III і IV –

свідчать про те, яку колосальну, просто нелюдську працю вложили в видання його редактори й передусім академік Сергій Єфремов. Немає сумніву, що коли б не причини чисто політичного характеру, то ми мали б уже з такою самою науковою точністю виданий текст і всіх поезій Шевченка на підставі добре вивчених і прочитаних усіх його автографів та поправлених ним видрукованих текстів(...) Але тим часом головний редактор видання пішов 1929 року до в'язниці, а Академію Наук із справжньої наукової установи обернуто в комуністичну «агітколегію». Відзначив З. і велику працю О. Дорошкевича, який у ювіл., до 120-річчя від дня народж., вид. поезій Шевченка, попри зусилля керуватися «партій.» інтерпретацією їх, усе-таки в редакц. підготовці керувався наук. текстологією (ж. «Література і мистецтво», 1934). Більше того, О. Дорошкевич виправив у текстах Шевченкових поезій помилки своїх попередників, і тому, каже З., «текст пізніших Шевченкових поезій (від 1843 р.), опрацьований під його проводом для інституту ім. Шевченка, ляже в основу й нашого видання». У наступ. ст. – «Текст ранніх поезій Шевченка (1837–1842)» – конкретніше розглянув вибір варіантів текстів, зокрема звернув увагу й на помилки О. Дорошкевича. Про «Кобзар» 1840, «Чигиринський Кобзар і Гайдамаків» 1844 та «Кобзар» 1860 йшлося в ст. «Перші три “Кобзарі”»: тут З. уже не так зосереджувався на текстології, як подав заг. істор. і культурне тло, цензурну історію вид., їх сприйняття в суспільстві тощо. Далі – 8 розвідок про окремі твори Шевченка: «Перебендя», «Посланіє до Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Ода на смерть Котляревського», «Посланіє до М. Маркевича», «Гамалія», «Мар'яна-Черниця». У 8-му т. всі «пояснюв. статті» до переклад. українською мовою повістей «Княгиня», «Музика», «Нещасний», «Капітанша» написав З.; у 12-му – ст. «Різьбярська творчість Шевченка» та «Архітектурні проєкти Шевченка». Він також уклав примітки до текстів і документів. «Пояснюв. статті» З. – це особл. жанр, свого роду універс. мініатюри-розвідки, де подано історію написання, цензурування й друку відповідного твору (напр., ст. про поему «Мар'яна-Черниця», автор. текст якої розшукав та вперше опублікував саме З.), його текстол. «біографію», характеристику жанр. та віршувал. (якщо йдеться про поезію) особливостей, крит. огляд дотогочасових літературознав. інтерпретацій, часом полеміку з ними, зрештою узагальнювал. судження. Із запланов. 16-ти т. видано 13 (пізніше, 1959–63 у Чикаго, – вид. 2-е, доповнене, у 14-ти т.): не вийшли 1-й т. («Передмова від видавництва»; «Зайцев П. Літературна біографія Т. Г. Шевченка»), 5-й («Поезії 1857–1861 рр.») і 13-й («Зайцев П. Т. Шевченко в його польських взаєминах»). Напередодні вступу Червоної армії до Львова (1939) 1-й т. був майже видрукований (без остан. піваркуша тексту та ще не складених предмет. покажчика й змісту), однак уціліло лише бл. 10 прим., що опинилися в руках львів. літературознавців і були передані до наук. б-к Києва, Москви й Ленінграда (нині С.-Петербургу); унік. автор. примірник з правками З. нині зберігається у Шевченків. заповіднику в м. Канів (Черкас. обл.).

1941 З. переїхав до Берліна, співпрацював з укр. часописами – органом Укр. нац. об'єднання «Український вісник», тижневиком для «остарбайтерів» «Українець». Деякий час перебував у амер. таборах для депортованих. У травні 1946 в м. Новий Ульм (Німеччина) відбувся з'їзд новоствор. партії Укр. нац.-держ. союз, що об'єднувала переважно вихідців зі Сх. України, і З. став її чл., а потім увійшов до Укр. нац. ради. Проте гол. для нього залишалася не політ., а наук. діяльність. Він від 1948 – директор Інституту шевченкознавства УВАН у Європі; від 1958 – проф., від 1963 – декан філос. факультету УВУ (обидва – Мюнхен). Далі розробляв шевченкознавчу тематику, виступав із доповідями на наук. конф., друкував статті. Так, у англомов. зб. «Taras Ševčenko», що вийшов 1962 під ред. В. Міяковського і Ю. Шевельова у серії «Славистичні науки й передруки» Стенфорд. університету (шт. Каліфорнія, США), надрук. ст. «Ševčenko's creative process» («Шевченків творчий процес»), у якій З. на підставі багатьох висловлювань Шевченка та звертань до його поезій доводив, що натхнення поета було подібне до молитовного і що він уважав мистецтво божеським, прийшовши до такого розуміння, на думку З., незалежно від теорій романтиків, на підставі самоаналізу. Незакінч. залишилися праці З. «Етика і естетика Шевченка», «Коментарі до споминів про Шевченка його сучасників», «Творчість Шевченка» у зв'язку з важкими умовами життя й праці та хворобами. Не встиг він викінчити і свої спогади, хоча ще 1949 у м-ку Бльомберг (Німеччина) вийшов зошит 1-й з кн. «Із фільму спогадів», а в «Українській літературній газеті» (Мюнхен) за липень 1959 – «Жмут спогадів про В. Винниченка».

Найбільшим внеском З. у шевченкіану стала його праця «Життя Тараса Шевченка» (Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1955; у скороч. перекл. англ. мовою під ред. Ю. Луцького – «Taras Shevchenko: A Life», Toronto, 1988), над якою він працював багато років, а матеріали збирав усе своє творче життя. Порівняно з біогр. нарисом В. Маслова (Москва, 1874), монографією М. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко. Свод материалов для его биографии» (К., 1882) та навіть із найповнішою до того часу біографією Шевченка – монографією О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (у 2-х т., Л., 1898–1901) – книга З. багатша на конкрет. факт. матеріал, у ній використано більше джерел, ширше показано поетове оточення, культурне тло тодіш. Рос. імперії, діяльні контакти із сучасниками; скрупульозний, хронологічно точний життєпис, перейнятий глибокою шанобливістю до особи Шевченка і водночас вільний від сліпого замилювання, органічно поєднується з докладною розповіддю про творчість та її сприйняття тодіш. критикою і друзями, з аналізом поет. і проз. текстів, в якому ідеол. моменти не затіняють естетичних. У цьому особливість праці З. – на той час такий всебіч. підхід до постаті Шевченка був новим словом. У Рад. Україні співставна за масштабністю праця Є. Кирилюка «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість» з'явилася 1959, а колективна академ. біографія – 1964; обидві не були вільні від ідеологічно тенденц. моментів. Сам З. не вдавався до прямої полеміки з рад. біографами та інтерпретаторами Шевченка, але внутр. полем. спрямованість відчутна у послідов. оперті на факти, відсутності автор. ідеол. акцентів, в об'єктив. оцінках кола осіб,

близьких до поета (очевиднішою ця полемічність є в оцінці ставлення В. Белінського до укр. літ-ри і до поезії Т. Шевченка та почасти в описі петербур. – після повернення із заслання – періоду його життя). Однак З. не всі були відомі джерела з розкритих шевченкознавцями пізніше, окремі його твердження не є незаперечними; припустився він і деяких факт. помилок (напр., стверджував, ніби підлітком, «козачком» Енгельгардта, Шевченко перебував у Варшаві під час польс. повстання в листопаді 1830, а перед тим навч. живопису у Ф.-К. Лямпі – це припущення не знайшло доказів і спростоване). Попри те, його «Життя Тараса Шевченка» залишається не лише одним із найцінніших здобутків шевченків. біографістики, а й поміт. внеском у дослідж. різних аспектів творчості поета. У рад. часи праці та саме ім'я З. були під забороною, його не згадано навіть у «Шевченківському словнику». Лише 1994 «Життя Тараса Шевченка» видано у Києві (2-е вид. – 2004) з ґрунт. передмовою В. Шевчука «Павло Зайцев та його шевченкознавча праця».

Основні праці

Шевченків лист в справі «Живописної України» // Зап. НТШ. Л., 1913. Т. 114, кн. 2; До історії Шевченкового «Букваря» // Вільна укр. школа. 1918. № 7; Оксана: Перше кохання Шевченка. К., 1918; Тарас Шевченко: Короткий нарис життя. К., 1920; Малий фейлетон // Укр. трибуна. Варшава, 1920, 27 черв.; М. Вороний // Там само. 1922, 5 лют.; Занедбана спадщина Кобзаря // Наш світ. Варшава, 1925. № 4; Szewczenko i polacy. Warszawa, 1934; Викуп з неволі Шевченка в карикатурі-гуморесці В. А. Жуковського // Назустріч. 1934, 15 берез.; В кривому зеркалі: З альбому пародій [на П. Тичину, М. Рильського, М. Зерова] // Там само. 15 квіт.; Літературні пародії [на Н. Лівіцьку-Холодну, Є. Маланюка і О. Ольжича] // Там само. 15 трав.; Незабутній учитель Шевченка: [Про К. Брюллова] // Там само. 1935, 1 лют.; Шевченко в карикатурі й Шевченко-карикатурист // Там само. 15 берез.; Три роки творчості Т. Шевченка // Там само. 1936, 1 січ.; Коли Шевченко почав писати поезії? // Там само. 1938, 15 берез.; Незнані матеріали про Шевченка й інших українських письменників // Сьогодні й минуле. Л., 1939. № 3/4; Як творив Шевченко-поет // Ми. Варшава, 1939. № 3–6 (окреме вид. – Стрий, 2009); Петлюра: Київські фрагменти спогадів // Укр. трибуна. Мюнхен, 1948, 27 трав.; Еміґрація по девальвації // Там само. 15 лип.; Кубанські військові клейноди // Укр. слово. Бльомберг, 1949, 23 жовт.; Про наймолодших крутянців і їх школу: Фрагмент із спогадів // Укр. самостійник. Мюнхен, 1958, лют.; Муравйов у Києві // Там само. 1959, січ.; Перше кохання Шевченка. К., 1994.

Рекомендована література

1. Петров В. Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства // Шевченко та його доба: Зб. 1. Пр. Шевченків. конф. 1946. Авґсбург, 1946;
2. Дорошенко В. Добре заслужений ювілей // Свобода. 1956, 8 лют.;

3. Полонська-Василенко Н. Професор Павло Іванович Зайцев // Наук. зап. УВУ. Філософ. т. Мюнхен, 1965–66. Ч. 8;
4. Міяковський В. Павло Іванович Зайцев: Спогади і спостереження // Міяковський В. Недруковане й забуте: Громад. рухи XIX ст. Новітня укр. літ-ра. Нью-Йорк, 1984;
5. Качуровський І. Сторіччя з дня народження Павла Зайцева // Нар. воля. Скрантон, 1986, 6 листоп.;
6. Бойко Ю. Шевченко в новому світлі // Бойко Ю. Вибр. пр. К., 1992;
7. Бородін В. С. Професор П. Зайцев – шевченкознавець // 30-а наук. Шевченків. конф.: Тези і мат. Д., 1993;
8. Білокінь С. Сторінками загиблого «Діаріуша» // ПУ. 1998. Ч. 1(118); Кльова М. Видатний шевченкознавець: До 120-річчя від дня народження П. Зайцева // Земляки: Альм. Сум. земляцтва в Києві. 2006. № 3.

Бібліографічний опис:

Зайцев Павло Іванович / І. М. Дзюба // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-14551>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).